

τὸ ἄλογο τῆς στοιχεῖο, «τὸ δὲ λόγον ἔχον» ἀθάνατο.<sup>1)</sup> Κάθε τι ποὺ εἶναι συνυφασμένο μὲ τὴν αἴσθηση εἶναι θνητὸ καὶ ἄλογο καὶ ἀνήκει στὴν ψυχή, ποὺ εἶναι ἡ ἐντελέχεια τοῦ σώματος. Κάθε τι ποὺ ὑπάρχει ἀγεξάρτητα ἀπὸ τὴν αἴσθηση καὶ ἔτσι δὲν κοινωνεῖ μὲ τὴν «σωματικὴ ἐνέργεια», ἔχει λόγον, εἶναι ἀθάνατο καὶ δὲν ἀνήκει στὴν ψυχὴ ὡς ἐντελέχεια τοῦ σώματος, ἀλλὰ εἶναι τὸ ὑπερβατικό της τέλος<sup>2)</sup> «θεῖον ὁ νοῦς πρὸς τὸν ἀνθρώπον»<sup>3)</sup>) εἶναι τὸ οὐδὲν εἶναι τῆς ὑπαρξῆς καὶ τῆς ἄλλης ψυχῆς καὶ τοῦ ὑλικοῦ κόσμου δλόκληψου. Ο νοῦς εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὴν σωματικὴ ἐνέργεια, γιατὶ ὑπαρξή του εἶναι ἡ νόηση τοῦ νοητοῦ. «Ο νοῦς στρέφεται πρὸς τὰ καθόλου<sup>4)</sup> καὶ τὰ καθόλου εἶναι νοητὰ καὶ ἐπομένως ἐνυπάρχουν στὴν ψυχή. «Ἐπὶ μὲν γὰρ τῶν ἀνευ ὕλης τὸ αὐτὸν ἔστι τὸ νοοῦν καὶ τὸ νοούμενον».<sup>5)</sup> Μὲ αὐτὸν τὸν ταυτισμὸν νοῦς αλείνεται στὸν ἑαυτό του, γίνεται αὐταρκος ἀπὸ τὴν αἴσθηση καὶ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὰ πάθη καὶ τὴν φυλορὰ τοῦ σώματος.

**§ 26. Ο νοῦς καὶ ἡ σχέση του μὲ τὸ θεῖο.** Δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ σταματήσωμε ἐδῶ. «Ο νοῦς εἶναι οὐσία καὶ σὰν οὐσία ἔχει τὴν ὕλη του καὶ τὴν μορφή του» ὡς ὅλο ἔχει καὶ ὁ νοῦς τὸ σκοπὸ ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἐντελέχειά του.<sup>6)</sup> «Υπάρχει στὸ νοῦ τὸ κινοῦν καὶ τὸ κινούμενο, ὁ δυνάμει νοῦς καὶ ὁ νοῦς ἐνεργείᾳ, ὁ παθητικὸς νοῦς καὶ ὁ νοῦς σὰν καθαρῇ ἐνέργεια.<sup>7)</sup> Τὸ τρίτο ποὺ προκύπτει ἀπὸ αὐτὴ τὴ σύνθεση εἶναι ἡ πραγματικὴ νόηση τῆς συγκεκριμένης ψυχῆς. Στὸ τρίτο τοῦτο συνθέτονται οἱ ὑποκειμενικὲς δυνατότητες τῆς συνείδησης μὲ τὸ

εἰσιέναι ἀδύνατον . . . λείπεται δὲ τὸν νοῦν μόνον θύραθεν ἐπεισιέναι καὶ θεῖον εἶναι μόνον».

1) Ἡθ. Νικ. 1102 β 28, Πολιτ. 1334 β 19. «Τῆς ψυχῆς ὁρῶμεν δύο μέρη τὸ τε ἄλογον καὶ τὸ λόγον ἔχον καὶ τὰς ἔξεις τούτων δύο τὸν ἀριθμόν, δύν τὸ μὲν ἔστιν ὅρεξις, τὸ δὲ νοῦς».

2) Ἡθ. Νικ. 1177 β 30.

3) Περὶ ψυχῆς 417 β 22 «. . . ἡ δ' ἐπιστήμη τῶν καθόλου».

4) Περὶ ψυχῆς 430 α 2.

5) Περὶ ψυχῆς 430 α 10: «ἔπει δ' ὅτανερ ἐν ἀπάσῃ τῇ φύσει ἔστι τι τὸ μὲν ὕλη ἐκάστῳ γένει (τοῦτο δὲ ὅ πάντα δυνάμει ἔκεινα) ἔτερον δὲ τὸ αἴτιον καὶ ποιητικὸν, τῷ ποιεῖν πάντα, οἷον ἡ τέχνη πρὸς τὴν ὕλην πέπονθεν, ἀνάγκη καὶ ἐν τῇ ψυχῇ ὑπάρχειν ταύτας τὰς διαφοράς».

6) W i n d e l b a u d Ἑνθ. ἀν. § 18, 10 σελ. 126, Γεωργούλη Εἰσαγωγὴ στὴν πρώτη φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη (1935) σ. LXXIX.

ἀντικειμενικὸ πνεῦμα. Ἀλλὰ μονάχα αὐτὸ τὸ τελευταῖο εἶναι ὁ καθαρὸς νοῦς, «χωριστὸς καὶ ἀπαθῆς καὶ ἀμιγῆς τῇ οὐσίᾳ, ὃν ἐνεργείᾳ».<sup>1)</sup>

Αὐτὸς ὁ καθαρὸς νοῦς εἶναι ή ἐνεργείᾳ νόηση, ή ἐντελέχεια τῆς νοητικῆς ζωῆς. Ἐδῶ πιὸ μπορεῖ νὰ σταματήσωμε, γιατὶ ὁ καθαρὸς νοῦς δὲν εἶναι μορφὴ περὶ μπορεῖ νὰ γίνει ὅλη μιᾶς ἄλλης ἀνώτερης μορφῆς<sup>2)</sup> ὁ νοῦς εἶναι τὸ ἔδιο τὸ θεῖον, ή ή φανέρωση τοῦ θεοῦ στὸν ἀνθρώπο, χωρὶς νὰ πάνει νὰ εἶναι στὴν οὐσία του ἀδιεξόριστο ἀπὸ τὸ θεό: «εἴτε θεῖον ὃν . . . εἴτε τῶν ἐν ἡμῖν θειότατον».<sup>3)</sup>

“(Οσο διακατέχεται ἀπὸ τὴν καθαρὴ τούτη μορφὴ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, τὸ ὑποκειμενικὸ πνεῦμα, ὃσο δηλαδὴ πλησιάζει στὴν ἐντελέχεια του, τόσο καὶ πλησιάζει στὴν ἀπόλυτη ἀντικειμενικότητα. Ἀλλὰ καὶ ὃσο τὸ ἀντικείμενό του, τὸ νοούμενο, εἶναι καθαρώτερο, τόσο καὶ η νόηση εἶναι καθαρώτερη. Τὸ καθαρώτερο ἀντικείμενο εἶναι οἱ ἀνιώτατες ἀρχὲς τοῦ νοῦ, ὅπως οἱ ἀρχὲς τῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἀντίφασης, ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴν ἐμπειρία.<sup>4)</sup> Ἄλλα ἀπόλυτη καθαρότητα ὑπάρχει ὅταν ἀμεσα συλλαμβάνει ὁ νοῦς τὸν ἑαυτό του, στὴν ἐνότητα του, μὲ μιὰ καθαρὰ πνευματικὴ ἐποπτεία.<sup>5)</sup> Ἐκεῖ εἶναι πλέοντος ὁ ταυτισμὸς τοῦ κινοῦντος καὶ τοῦ κινούμενου, τῆς μορφῆς καὶ τῆς ὕλης, ἀντικειμενικοῦ καὶ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος· φτάνομε στὴ θεῖα νόηση τῆς νόησης.

Ἡ ψυχὴ, καὶ<sup>6)</sup> ὃσον εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ὕλη, εἶναι ἀθίμιατη. Μὲ ἄλλα λόγια η ψυχὴ δὲν εἶναι ἀθίμιατη, ἄλλα ὁ νοῦς καὶ ὅχι ὁ νοῦς ὁ παθητικός, ὁ ὑποκειμενικὸς νοῦς ποὺ χάνεται μὲ τὴν ἀτομικὴ συγεύδηση τοῦ ἀνθρώπου, ἄλλα ὁ νοῦς ὃς μορφὴ καὶ ὃς ἐντελέχεια, ὁ καθαρὸς νοῦς. Ἄλλα ὁ νοῦς αὐτὸς χωρὶς μῆσος ή φιλία, χωρὶς πάθος, χωρὶς ἐπιθυμία, χωρὶς βούληση, χωρὶς τὴν ὑποκειμενικὴ σκέψη, παύει

1) Περὶ ψυχῆς 430 α 17, Ηερετ. ἔνθ. ἀν. σελ. 333, Βρέχιερ Histoire de la philosophie (1926) I σελ. 237.

2) Ηθ. Νικ. 1177 α 15.

3) Μεταφ. 1005 β 16.

4) Μετάφ. 1072 β 20: «ἴαντὸν δὲ νοεῖ ὁ νοῦς κατὰ μετάλιρρην τοῦ νοητοῦ νοητὸς γάρ γίγνεται θιγγάνων καὶ νοῶν, τοσὲ ταῦτὸν νοῦς καὶ νοητόν. τὸ γάρ δεκτικὸν τοῦ νοητοῦ καὶ τῆς οὐσίας νοῦς ἐνεργεῖ δὲ ἐχον·. Τὸ θιγγάνω σημαίνει τὴν θεωρητικὴν ἐπιφήνη καὶ ἐδῶ λατ. τὴ λεγομένη πνευματικὴ ἐποπτεία (Intellectuelle Auslehnung).

νὰ ἔχει καὶ συγκεκριμένη ἀτομικὴ ὑπόσταση· εἶναι δὲ σκέψη στὴν καθαρή της ἀντικειμενικότητα καὶ γενικότητα. Ἐκεῖνο ποὺ μένει ἀθάνατο δὲν εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἀνήκει ἀτομικὰ σὲ κάθε συνείδηση, ἄλλὰ αὐτὸ ποὺ εἶναι κοινὸ σὲ ὅλα τὰ Ἑλλογα ὅντα. Ἀπὸ τὸ θάνατο ἔτσι δὲ σώζεται δὲ σκέψη τῆς ψυχῆς, ποὺ χάνεται μὲ τὸ σῶμα, δὲ σώζεται τὸ συγκεκριμένο εἰναι τῆς ψυχῆς, ποὺ αὐτὸ καὶ μόνο εἶναι, ἃν θέλομε νὰ σκεφθοῦμε ἀριστοτελικά, δὲ ψυχή. Ἐπιζεῖ μόνο δὲ καθαρὴ μορφὴ τοῦ νοῦ, γιὰ νὰ διαψευσθεῖ ἀκόμα μία φορὰ δὲ ψεμελιακὴ ἀρχή, ὅτι «ἄδυνατον εἶναι χωρὶς τὴν οὐσίαν καὶ οὐδὲ δὲ οὐσία».

<sup>ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ: ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΣ ΦΡΟΝΗΣΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΖΕΓΟΥ</sup> Ἄλλὰ οὐσία εἶναι δὲ καθαρὸς νοῦς καὶ καθαρὸς νοῦς δὲ θεός. Ὁ θεὸς ὅμως ὑπάρχει χωριστὰ ἀπὸ κάθε συγκεκριμένο ὅν. Πῶς μπορεῖ νὰ τὸν σκεφθοῦμε σὰ μορφὴ τοῦ νοῦ τῶν συγκεκριμένων ὅντων; Φαίνεται ἔτσι ἡνα στοιχεῖο τῆς ψυχῆς νὰ ἀποχωρίζεται ἐντελῶς ἀπὸ τὴν προσωπικότητα καὶ νὰ δένεται μὲ τὸ θεό. Καὶ ἔτσι κλονίζεται δὲ τίδια δὲ οὐσία τῆς ψυχῆς, δηλαδὴ δὲ συγκεκριμένη ἐνότητά της.

Παρουσιάζεται ἔδω δὲ τίδια ἀντινομία ποὺ διασχίζει ὅλο τὸ ἀριστοτελικὸ σύστημα. Οὐσία εἶναι τὸ συγκεκριμένο ὅν, δὲ ἀτομικὴ ψυχή, ἄλλὰ οὐσία εἶναι δὲ νοῦς, τὸ καθολικό, γενικὸ εἶδος, δὲ λόγος, δὲ θεός.

Ἄφήνοντας κατὰ μέρος τὰ ἀναπάντητα αὐτὰ ἐρωτήματα, ποὺ θὰ μᾶς παρακολουθοῦν ὥς τὸ τέλος, μπορεῖ τώρα νὰ ἀντικρύσωμε ἐνιαῖα τὸν ἀριστοτελικὸ κόσμο. Ἀνθρωποκεντρικὰ δὲ ἀκριβέστερα θεοκεντρικὰ συγκροτημένος, ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἀμορφὴ ὅλη, ἀνεβαίνει, τελολογικὰ πάντα, στὴν ἀνόργανη καὶ ἀπὸ τὴν ἀνόργανη στὴν ὁργανικὴ φύση, γιὰ νὰ καταλήξει στὸ τελειότερο ὅν, τὸ γ ἀνθρώπο, γιὰ τὸν δποῖον ὅλα τὰ ἐπίγεια ὅντα ὑπάρχουν. Παραμερίζοντας, — ἐπειδὴ πιστεύομε πὼς εἶναι δυνατὸν νὰ παραμεριστεῖ, χωρὶς νὰ βλαφτεῖ δὲ οὐσία τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης, — τὴν κοσμολογικὴ σύνδεση ἀνθρώπου καὶ θεοῦ, βλέπομε στὴν τίδια τὴν ψυχή, στὴ μορφὴ της, τὸ νοῦ, τὸν ἀμεσο δεσμὸ τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ θεό. Πρὸς τὸ θεό, κορυφὴ τῆς τελολογικῆς αὐτῆς πυραμίδας ὅλα κινοῦνται ὥς ἐρώμενα καὶ γι' αὐτὸ δὲ ζωὴ τοῦ σύμπαντος μπορεῖ πλατωνικὰ καὶ ἔδω νὰ νοηθεῖ σὰν ἔνας ἀπέραντος ἴμερος πρὸς τὴ θεότητα.<sup>1)</sup>

1) Windelband ἐνθ. ἀν. § 18, 5 σελ. 122.

**§ 27. Διχασμὸς δυτολογίας καὶ γνωσιολογίας στὸν Ἀριστοτέλη.** Μένει τώρα νὰ παρατηρηθοῦν μέσα στὸ θεοκρατικὸ πλαίσιο οἱ νέες θέσεις ποὺ προσπάθησε ὁ Ἀριστοτέλης νὰ θεμελιώσει.

Ἡ βασικότερη νέα του θέση εἶναι ἡ τοποθέτηση τῆς οὐσίας στὸ συγκεκριμένο ὅν, σ' ἕκεῖνο ποὺ εἶναι ἀντικείμενο τῆς θετικῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης, ἢ τῆς καλλιτεχνικῆς καὶ τῆς ηθικῆς πράξης. Ἡ στροφὴ αὐτῆ, ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ κάθε τι ποὺ ὡς τότε πρέσβευε ἡ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων, μοῦ φαίνεται θέωρετικὰ κοντά στὸ καθαρώτατο Ἑλληνικὸ πνεῦμα, ποὺ εἶναι τὸ πνεῦμα τοῦ συγκεκριμένου, τὸ πνεῦμα ποὺ βρίσκεται στὸ συγκεκριμένο τὸ ἄλληθινὸ εἶναι, καὶ ποὺ στὴν ἐνσάρκωση, τὴν ὑλοποίηση βλέπει τὸ θεῖο. Καὶ ἀπὸ αὐτῆ τὴν ἀποψῆ ὁ Σταγειρίτης φαίνεται πιὸ σύμφωνος μὲ τὴν Ἑλληνικότητα τῆς ἐποχῆς του παρὰ δὲ ἀθηναῖος ἀλκμεωνίδης. Τὸ χάσμα ποὺ ἀγοργεῖ ἡ θεωρία τῶν θεῶν ἀνάμεσα σὲ πραγματικὸ αἰσθητὸ κόσμο καὶ στὴν οὐσία, δσο καὶ ἀν εἶναι πακιὰ προσωκρατικὴ κληρονομιά, βρίσκεται σὲ κάποια ἀντίθεση μὲ τὴν τέχνη, μὲ τὸ μῆνο, μὲ τὴν θρησκεία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας. Εἶναι λατος ἡ ἀντίθεση αὐτῆ σὲν ἔμφυτη σὲ κάθε φιλοσοφικὴ σκέψη κάθε ἐποχῆς. Πουθενά δικαίως δὲ φανερώνεται τόσο ἔντονα δσο στὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ γίνεται μετὰ καιροὺς ἡ προπαρασκευὴ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, τῆς θρησκείας ποὺ ἀφορεῖται πλατωνικὰ τὴν ἀξία τῆς θλητῆς καὶ τοποθετεῖ τὴν οὐσία καὶ τὴν ἀξία σὲ ἔναν ἄλλο κόσμο.

Ο Ἀριστοτέλης προσπαθεῖ τούτη τὴν ἀντίθεση νὰ τὴν ἀρει, δινοντας οὐσιαστικότητα στὸ συγκεκριμένο ὅν ποὺ εἶναι καὶ θλικό. Ἄλλὰ ἐπιχειρώντας αὐτῆ τὴν βαθειὰ μεταρρύθμιση ἔμπλεξε μὲ δικήματα ποὺ δὲν μπόρεσε ποτὲ νὰ ὑπερνικήσει.

Ο Ἀριστοτέλης συνεχίζοντας τὴν αικαρατικὴ πλατωνικὴ παραδίδοση παραδέχεται πῶς γνώση ἔχομε μόνο τοῦ γενικοῦ: «τοῦ γὰρ καὶ θόλον καὶ τοῦ εἴδους ὁ δρισμός.<sup>1)</sup> Γνώση εἶναι η ἔννοια, γνώση εἶναι η θέα, γνώση εἶναι τὸ εἶδος ἢ η μορφή. «Π δὲ θλη πληντος καὶ αὐτήν».<sup>2)</sup> Γνώση δὲν εἶναι η αἰσθηση,<sup>3)</sup> γιατὶ δσο καὶ ἀν εἶναι η ἀφε-

1) Δὲς πιὸ πάνω § 1 σελ. 111 σημ. 1.

2) Δὲς πιὸ πάνω § 1 σελ. 111 σημ. 3.

3) Δὲς πιὸ πάνω § 1 σελ. 111 σημ. 2.

τηρία τῆς γνώσης καὶ μάλιστα γι<sup>3</sup> αὐτὸν μιὰ ἀπαραίτητη<sup>1)</sup> καὶ ἀξιόπιστη<sup>2)</sup> ἀφετηρία, δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ἔξηγήσει ποτὲ τὴν αἰτία, ἐνῶ μόνο τότε ἔχομε γνώση τοῦ ἀντικειμένου.<sup>3)</sup> Ἡ αἰσθηση ἀντικρύζει ἀντικείμενα ποὺ εἶναι ύλικά, ποὺ γι<sup>3</sup> αὐτὸν εἶναι καὶ φθαρτὰ καὶ ἔτσι δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει τίποτα ἀντικειμενικὸν καὶ σταθερόν, ἐνῶ τέτοια πρέπει νάναι<sup>4)</sup> γνώση.

Ἡ γνώση εἶναι λοιπὸν τῆς διάνοιας ἔργο, ποὺ στρεφόμενη ἀποκλειστικὰ στὸ γενικό, σχηματίζει σταθερὰ καὶ ἀντικειμενικὰ νοήματα, γιατὶ ἀντικρύζει σταθερὰ καὶ ἀναλλοίωτα ἀντικείμενα. Καὶ αὐτὰ εἶναι οἱ μορφές, τὰ εἴδη. Γνώση εἶναι γνώση τῆς μορφῆς. Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τίποτε ἄλλο. Καὶ ὅμως ή οὐσία, τὸ συγκεκριμένο ὅν, δὲν εἶναι μορφή· εἶναι καὶ ύλη. Ἔτσι ἄλλο παρουσιάζεται τὸ ἀντικείμενο τῆς γνώσης καὶ ἄλλο ή οὐσία· ἐνῶ ή γνώση ὑπάρχει γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς οὐσίας. Ἡ οὐσία, τὸ συγκεκριμένο ὅν, δὲ θὰ φτάσει ποτὲ στὴ γνώση, γιατὶ εἶναι καὶ ύλη.<sup>4)</sup> Ἡ γνώση δὲ θὰ φτάσῃ ποτὲ τὴν οὐσία, τὸ συγκεκριμένο ὅν, γιατὶ τὸ πεδίο της εἶναι οἱ μορφές. Ὡστε μένει ἔτσι ή οὐσία κάτι ἀδιανόητο. Οὐσία καὶ γνώση μένουν χωρισμένες. Ἄλλο πῶς μποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς ή οὖσία εἶναι κάτι ἀδιανόητο, πῶς μποροῦμε γιὰ κάτι ἀδιανόητο νὰ ποῦμε πῶς εἶναι οὐσία; Ἡ γνώση μᾶς δίνει τὴν ἀλήθειαν καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν τῆς γνώσης δὲν ὑπάρχει ἄλλη, ὅσο θέλομε νὰ δώσουμε στὴ λέξη αὐτὴ ἔνα σταθερὸ περιεχόμενο. Πῶς θὰ ποῦμε τώρα πῶς ἄλλο εἶναι ή ἀλήθεια καὶ ἄλλο ή πραγματικότητα; Τὶ εἶναι αὐτὴ ή ἀλήθεια ποὺ διαφέρει ἀπὸ τὴν πραγματικὴ οὐσία τῶν ὄντων; Αὐτὴ ή «πασῶν χαλεπωτάτη καὶ ἀναγκαιοτάτη ἀπορία»<sup>5)</sup> δὲ διορθώνεται μὲ τὴ δυσκολονόητη ἔξηγηση ὅτι ή ἐπιστήμη

1) Περὶ ψυχῆς 432 α 7 «καὶ διὰ τοῦτο οὔτε μὴ αἰσθανόμενος μηθὲν οὐθὲν ἀγ μάθοι οὐδὲ ἔχνοι». Περὶ αἰσθήσεως 445 β 16 «οὐδὲ γοεῖ ὁ νοῦς τὰ ἔκτος μὴ μετ' αἰσθήσεως ὄντα».

2) Περὶ ψυχῆς 427 β 11: ή μὲν γάρ αἰσθησις τῶν ἴδιων ἀεὶ ἀληθῆς... διανοεῖσθαι δ' ἐνδέχεται καὶ ψευδῶς». «Ἐται καὶ γνώση καὶ ἀγνωσία ὑπάρχουν πρῶτα στὴν κρίση».

3) Δὲς πιὸ πάνω § 1 σελ. 111 σημ. 5.

4) Μεταφ. 1039 β 277: «διὰ τοῦτο δὲ καὶ τῶν οὖσιν τῶν αἰσθητῶν τῶν καθ' ἕκαστα οὐθὲν δρισμὸς οὔτε ἀπόδειξις ἔστιν, ὅτι ἔχουσιν ύλην οἵς οὐ φύσις τοιαύτη ὥστε ἐνδέχεσθαι καὶ εἶναι καὶ μή».

5) Μεταφ. 999 α 25.

νπάρχει δυνάμει καὶ ἐνέργειᾳ καὶ ὡς δύναμη στρέφεται πρὸς τὸ καθόλου, ὡς ἐνέργεια ὅμως πρὸς τὸ συγκεκριμένο.<sup>1)</sup> Ἀκριβῶς ὡς ἐνέργεια δηλαδὴ ὡς πραγματοποιούμενη γνώση ἡ ἐπιστήμη ὑπάρχει μόνο στὶς καθολικὲς καὶ γενικὲς κρίσεις.<sup>2)</sup>

Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ δὲν κολαζεται μὲ καὶ μὲν ἔνδιαμεση λύση. Ἡ ἀλήθεια χάνει τὴν ἀξία τῆς ὅταν δὲν είναι ἡ ἐκφραστὴ τῆς πραγματικῆς οὐσίας,<sup>3)</sup> Ἀλλὰ καὶ ἡ οὐσία χάνει τὴν ἀξία τῆς ὅταν δὲν είναι προσιτὴ στὴν πειρατικὴ συνελδηση, στὴ γνώση.

Οἱ Ἀριστοτέλης, μεταθέτοντας τὴν οὐσίαν ἀπὸ τὴν ἴδεια στὸ συγκεκριμένο καὶ ἐγκαταλείποντας κατὰ τὸ σημεῖο τοῦτο τὸν πλατινισμό, δὲν μπόρεσε ταῦταχρονα νὰ τὸν ἐγκαταλείψῃ καὶ στὸ ζήτημα τοῦ ἀντικείμενου τῆς γνώσης καὶ ἔτσι δημιούργησε τὸ διχασμὸ τοῦ νοητοῦ καὶ τοῦ οὐσιαστικοῦ, ποὺ περνάει μέσα ἀπὸ ὄλη του τῇ φιλοσοφικῇ σκέψῃ. Οἱ ἀγώνας νὰ βρεθεῖ μιὰ λύση σ' αὐτὸ τὸ διχασμὸ ξαναπαρουσιάζεται σὲ κάθε μεγάλο θέμα τοῦ συστήματός του καὶ ἀπὸ αὐτὸν παίρνει ὄλη του ἡ σκέψη ἵσως τὴν ἐκφραστὴ τῆς ἀδιάπτωτης προσπείθεταις, μιᾶς προσπάθειας θάλεγα τραγικῆς καὶ ἀπελπισμένης.

Καὶ μέσα στὸ συγκεκριμένο ὃν φανερώνεται μὲ νέαν ὅψη δ' ἴδιος διχασμός. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ στὴν οὐσία θὰ συμπεριλάβοιε καὶ τὴν ὄλη, ἀφοῦ καὶ αὐτὴ είναι ἀπιραστητῇ γιὰ νὰ σχηματιστεῖ τὸ συγκεκριμένο ὃν, είναι φανερὸ πῶς στοιχεῖο τῆς οὐσίας τοῦ συγκεκριμένου ὄντος είναι καὶ ἡ ὄλη «μᾶλιστα δοκεῖ είναι οὐσία τὸ ὑποκείμενον πρῶτον».<sup>4)</sup> Ἀλλὰ τὸ ὄντο θὰ μποροῦσε νὰ λεχτεῖ καὶ γιὰ τὴ μορφή, πῶς αὐτὴ είναι στοιχεῖο τῆς οὐσίας. Τὸ «ὑποκείμενον» είναι οὖσα· ἀλλὰ είναι καὶ ἀδύνατον νὰ είναι οὖσα ἡ ὄλη. Οὐσία είναι ἡ μορφή, ἡ καθαρὴ μορφή.<sup>5)</sup> Καὶ ὅμως οὔτε ἡ μορφὴ είναι οὖσα, ἀφοῦ ἡ οὖσα είναι τὸ συγκεκριμένο ὃν, ποὺ περιέχει καὶ

1) Μεταφ. 1087 α 15 «ἡ γὰρ ἐπιστήμη, φατερ καὶ τὸ ἐπισταθμι, διετόν, ὃν τὸ μὲν δυνάμει τὸ δ' ἐνέργειᾳ. ἡ μὲν δύναμις ὡς ὄλη τοῦ καθόλου οὖσα καὶ ἀόριστος τοῦ καθόλου καὶ ἀօριστού ἐστιν, ἡ δ' ἐνέργεια ὡς τις μὲν ἡ καὶ ὁρισμένου τόδε τι οὖσα τοῦδε τινος».

2) Μεταφ. 999 α 28 «ἢ γὰρ ἐν τι καὶ ταῦτον, καὶ ἢ καθόλου τὸ ὑπάρχει, ταύτη πάντα γνωρίζομεν». Δέες πιὸ πέρα 999 β 1-999 β 25.

3) Μεταφ. 1029 α 1.

4) Μεταφ. 999 β 12, 1041 β 8, 1042 α 17: «Ἐπει τὸ τὸ ἦν είναι οὖσα...»

τὸ ὑλικὸ στοιχεῖο, καὶ ἀφοῦ ἡ καθαρὴ μορφὴ μοναχή της εἶναι ἐνέργεια χωρὶς πραγματικότητα. Ἡ ὑλη εἶναι ἔκείνη ποὺ ἀπὸ τὴ γενικὴ μορφὴ κάνει τὸ συγκεκριμένο ὅν· εἶναι *principium individuationis*: αὐτὴ ἔξειδικεύοντας κάνει τὸ συγκεκριμένο ὅν· εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ αἴτια τοῦ ὄντος· εἶναι ἡ οὐσία του. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατό. Βρισκόμαστε ἔτσι μπρὸς στὸ δισυπόστατο τῆς οὐσίας, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ προχωρήσουμε σὲ μιὰ πρώτη ἀρχή, ἢ σὲ μιὰ τελικὴ ἀποδοχὴ τοῦ δισυπόστατου.

Ἄλλα καὶ ἂν δεχτοῦμε τὸ δισυπόστατο, στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦλάχιστον γεννιέται ἡ ἀπορία, ἀπὸ τὰ δυὸ ποιὸ εἶναι τὸ πρωταρχικό· ἡ νοητὴ ἢ ὑλικὴ φύση τοῦ ὄντος; Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχοντας πάντοτε συνείδηση ὅλων τῶν προβλημάτων ποὺ γεννάει ἡ πρωταρχικὴ του θέση, θέτει δὲντος τὸ ἀρώτημα αὐτό, ἀλλὰ οἱ ἀπαντήσεις του, σκόρπιες στὸ ἔργο του, ιραίνονται ἀντιφατικές. Καὶ δμως οητῶς μᾶς λέει δὲντος «ἡ κατὰ τὴν μορφὴν φύσις κυριωτέρα τῆς ὑλικῆς φύσεως».<sup>1)</sup>

Τὶ σημαίνει δμως αὐτὴ ἡ πρωταρχικότητα τῆς μορφῆς ἀπέναντι στὴν ὑλη, δταν μένει ἡ ὑλη τὸ *principium individuationis*, τὸ στοιχεῖο ποὺ αὐτὸ κυρίως παράγει τὸ συγκεκριμένο, δηλαδὴ τὸ γνώρισμα ποὺ εἶναι ἀκόριστο ἀπὸ τὸ ἀριστοτελικὸ ὅν. Ἀρά γε δὲ δὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε γιὰ τὴν «κυρία φύση τῆς μορφῆς» στὸν Ἀριστοτέλη, δτι αὐτὸς εἶπε γιὰ τὴν πλατωνικὴ μέθεξη, πὼς μιὰ τέτοια διατύπωση εἶναι κενολογία καὶ ποιητικὴ μεταφορά;

Προσπάθησε ἀκόμα νὰ ἀρει τὴν ἀντίθεση, λέγοντας πὼς δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιπαραθέτομε τὴ μορφὴ ἢ τὴν ὑλη ὡς οὐσία στὸ συγκεκριμένο ὃν ὡς οὐσία, γιατὶ δλα αὐτὰ εἶναι τὸ ὄντος. Τὸ συγκεκριμένο ὅν ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἐνέργειας εἶναι μορφὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς δύναμης ὑλη. «Ωστε ἡ μορφὴ εἶναι ἐνεργείᾳ οὐσία καὶ ἡ ὑλη δυνάμει οὐσία.<sup>2)</sup> Ἀλλὰ καὶ ἂν καταλαβαίναμε τὴ δυνατότητα μιᾶς ἐνεργείας οὐσίας, πῶς νὰ φανταστοῦμε μίαν οὐσία ποὺ ὑπάρχει μόνο δυνάμει; Τὸ ὄντο πρόβλημα τῆς οὐσίας γεννιέται στὴν ἀριστοτελικὴ ψυχολ-

1) Δὲς πιὸ πάνω § 13 σελ. 126 σημ. 2.

2) Zeller σ. 346. Μεταφ. 1042 β 9: «Ἐπεὶ δὲν ἡ μὲν ὡς ὑποκειμένη καὶ ἡ ὑλη οὐσία ὁμολογεῖται, αὕτη δὲν ἔστιν ἡ δυνάμει...»

γία, όταν πρέπει νὰ καθοριστεῖ ποῦ είναι ἡ ἔδρα τῆς προσωπικότητας στὴν ὅλη τῆς ψυχῆς ἢ στὴ μορφή της ποὺ είναι ὁ νοῦς.<sup>1)</sup> "Αν είναι ὁ νοῦς, τότε προσωπικότητα είναι κάτι ἐντελῶς χωρισμένο ἀπὸ τὴν ὅλη, μιὰ καθαρὴ μορφή. "Αν δὲν είναι ὁ νοῦς, τότε ἡ προσωπικότητα πέφτει στὸν κόσμο τῆς γένεσης, είναι θνητή· καὶ ὅσα μᾶς λέει ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς συγκεκριμένης ψυχῆς χάνουν τὴν σημασία τους.

**§ 28. Διχασμὸς στὴν ἔννοια τῆς γένεσης καὶ τῆς σχέσης κόσμου καὶ Θεοῦ.** "Εναὶ ἄλλο οὐσιῶδες σημεῖο ὃπου ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ σκέψη είναι τὸ πρόβλημα τῆς μέθεξης. Η μέθεξη γίνεται σ' αὐτὸν γένεση. Καὶ στὴ γένεση ὑπάρχει ἀναγκαστικὰ τὸ κινοῦν καὶ τὸ κινούμενο, ἡ μορφὴ ποὺ κινεῖ καὶ ἡ ὅλη ποὺ κινεῖται. Στὴν κορυφὴ τοῦ ἀριστοτελικοῦ συστήματος πρῶτον κινοῦν είναι ὁ Θεὸς καὶ κινούμενο είναι ὁ κόσμος. Ποτὲ είναι ἔδω ἡ σχέση κινοῦντος καὶ κινούμενου; Η μέθεξη είναι μιὰ ἀδριστὴ ἔννοια, ἀλλὰ ἀραγε ἡ γένεση ἐπαρκεῖ στὴ σχέση Θεοῦ ὡς κινοῦντος καὶ κόσμου ὡς κινούμενου; Πένεση είναι πάντα ἔνωση μορφῆς καὶ ὅλης σ' ἕνα συγκεκριμένο ὅν, ἐνῷ αὐτὸν είναι ἀκριβῶς ἀδύνατο προκειμένου γιὰ τὸ Θεό, πού, κατὰ τὴν ἀριστοτελικὴν ἀντίληψη, μένει πάντα χωρισμένος ἀπὸ κάθε τι ἔξω ἀπὸ αὐτόν. Είναι θαυμαστὴ ἡ σκέψη ὅτι σύνθεση μορφῆς καὶ ὅλης ὑπάρχει στὴ γένεση. Ἀλλὰ είναι φανερὸ διτὶ ἡ γένεση δὲν καλύπτει ὅλην τὴν περιοχὴ τῆς συναφῆς γοητοῦ καὶ αἰσθητοῦ, ἰδέας καὶ ὅλης, μιὰ περιοχὴ ποὺ στὴν ἀρριστη γενικότητά της ἴσως νὰ καλύπτει ἡ ἔννοια τῆς μέθεξης. Είναι φαγερὸ ἐπίσημος σ' αὐτὴ τὴν ἀναγκαῖα ἀπόσταση Θεοῦ καὶ κόσμου, ὅτι καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Ἀριστοτέλη νὰ πλησιάσει τὴν ἰδέα, τὸ εἶδος, τὴ μορφὴ στὴν πραγματικότητα ἔχει ἀνυπέρβλητα δρια. Ἀκριβῶς ὁ Θεός, ἡ κορυφὴ τῶν μορφῶν, μένει ἔξω ἀπὸ αὐτὴ τὴ συνύφανση μὲ τὴν ὅλη. Μὲ τὸν χωρισμὸ αὐτῶν τῶν δυό, ἔαναγυρίζομε στὸν ἀδυνάτητο χωρισμὸ ὅλης καὶ μορφῆς, ἰδέας καὶ αἰσθητῆς πραγματίκότητας.

Ξεκινώντας σὰν τὸν Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸν πλατωνικὸ δυνισμὸ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ μείνει πιστὸς στὴ βασικὴν ἀρχὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀρι-

1) Bréhier 1907. άν. σελ. 237.

στοτέλη, δτι «ἀδύνατον εἶναι χωρὶς τὴν οὐσίαν καὶ οὗ ἡ οὐσία». Μόνο μιὰ λύση μπορεῖ νὰ διανοηθεῖ κανεὶς τὴ διαλεκτικὴ λύση, ποὺ ἔδωσε ἀργότερα ὁ Hegel.<sup>1)</sup> Καὶ μόνο ἂν διαλεκτικὰ προσπαθούσαμε νὰ ἐρμηνεύσουμε τὸν Ἀριστοτέλη, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναπαυτοῦμε ἀπὸ αὐτὸν τὸ τραγικὸν δίλημμα ποὺ βαραίνει ἀπάνω σὲ ὅλη του τὴ φιλοσοφίαν.<sup>2)</sup> Αλλὰ ὁ Ἀριστοτέλης δὲ σκέπτεται διαλεκτικὰ στὴν ἔγελιανή ἔννοια σκέπτεται δυτολογικά, μεταφυσικά. Καὶ μάλιστα κάνει καὶ κάτι ποὺ διαλέτων πάντοτε προσπάθησε νὰ τὸ ἀποφύγει· χώρισε τὴ γνωσιολογία ἀπὸ τὴ δυτολογία του· μὲ τὴ γνωσιολογία ἔμεινε πιστὸς στὴν πρωταρχία τοῦ εἴδους· μὲ τὴ δυτολογία του στράφηκε καὶ πρὸς τὴν ὕλη. Καὶ ἔτσι δυτολογία καὶ γνωσιολογία, ὅχι μόνο εἶναι χωρισμένες στὸ ἔργο του, ἀλλὰ καὶ στὰ πιδ βασικὰ προβλήματά του τὰ διυδ αὐτὰ ἔρχονται σὲ ἀναπόφευκτη σύγκρουση.

### III

**§ 29. Διάκριση θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ νοῦ.** Τρεῖς λειτουργίες παρουσιάζει ὁ νοῦς, τὴ θεωρητική, τὴν πρακτική, καὶ τὴν ποιητική, ἐκείνη ποὺ σκοπὸν ἔχει τὴ γνῶση, ἐκείνη ποὺ σκοπὸν ἔχει τὴν πράξη τὴν ὕδαι καὶ ἐκείνη ποὺ σκοπὸν ἔχει τὸ ἔργο ποὺ ἀπὸ τὴν πράξη θὰ πλαστεῖ.<sup>3)</sup> Καὶ ὁ ἀντικειμενικὸς κόσμος ή σὰν ἀντικείμενο θεωρίας ή σὰν τέλος πράξης ή σὰν θέμα ἔργου παράλληλα παρουσιάζεται. «Ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία βέβαια τὰ θεωρήσει πρῶτα τὸ θεωρητικὸν νοῦ τὸν ὕδιο καὶ μέσα σ' αὐτὸν πρῶτα τὸ θεωρητικὸν νοῦ καθὼς λειτουργεῖ φιλοσοφικά· θὰ θεωρήσει ἔτσι τὸν ἑαυτό της, ἀλλὰ ὕστερα καὶ τὴ ζωὴ σὰν ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο θεωρίας· μετὰ τὰ θεωρήσει τὸ νοῦ στὴν πρακτικὴ καὶ ποιητικὴ του λειτουργία, δηλαδὴ τὴ ζωὴ σὰν ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο πράξης καὶ ποίησης.

1) Ὁ Hegel πρέπει νὰ προσέξουμε πώς στὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἀριστοτέλη προβάλλει κάποτε ἀπόψεις, ποὺ μόνο μέσα στὴ διαλεκτικὴ του θὰ είχαν θέση. Δὲς π.χ. *Geschichte d. Philosophie*, ἔκδ. Glockner τόμ. II σελ. 319, ὅπου μᾶς ἔξηγει μὲ αὐτὸν τὸ πρᾶγμα τὴ διαφορὰ τῆς πλατωνικῆς ιδέας καὶ τοῦ ἀριστοτελικοῦ εἴδους.

2) Ηθ. Νικ. 1140 β 6, Zeiller σελ. 177, Brandis ἔνθ. ἀγ σελ. 407. Μιὰν ιδιαίτερη διάκριση δὲς στὰ Μεγ. Ηθ. 1194 β 16.

"Ετσι ή φιλοσοφία, μικρουμώντας τις διακρίσεις τῆς λειτουργίας τοῦ νοῦ, εἶναι ἡ θεωρητική ἢ πρακτική ἢ ποιητική.<sup>1)</sup> ΉΩς τώρα δρίσαμε τὴν οὐσία τοῦ ὄντος, τοποθετήσαμε τὸν ἀνθρώπο στὸ σύστημα τῶν ὄντων, καὶ τὸ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ἀφοῦ γενικὰ τὸν θεωρήσαμε, τὸν στερεώσαμε καὶ ἀναφροδικὰ μὲ τὴν ἀτομικὴ ψυχὴ καὶ ἀναφροδικὰ μὲ τὴν θεότητα. Τώρα εἶναι αἰνάγκη νὰ θεωρήσουμε τὸ νοῦ κατὰ τὶς εἰδικότερες λειτουργίες του καὶ τὸν κόσμο πιᾶ καὶ αὐτὸν εἰδικότερα καὶ ἀναφροδικὰ πρὸς τὶς εἰδικές λειτουργίες τοῦ νοῦ. Αντικρύζοντας τὸν κόσμο καὶ τὸ νοῦ κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς ἀλήθειας θὰ κάνουμε θεωρία φυσική καὶ λογική, θεωρητική φιλοσοφία. Υστερεῖ θὰ ἐπρεπε ν' ἀγτικρύζουμε τὸν κόσμο καὶ τὸ νοῦ κάτω ἀπὸ τὸ φῶς ἀλλων ἰδεῶν, τῆς ἰδέας τοῦ πρακτέου καὶ τῆς ἰδέας τοῦ ποιητικοῦ. Ο νοῦς εἶναι πηγὴ τῆς θεωρίας, ἀλλὰ εἶναι καὶ πηγὴ τῆς πράξης καὶ ὁ κόσμος ἀπέγνωτε τὸν δὲν εἶναι μόνο ἀντικείμενο θεωρίας, ἀλλὰ καὶ πεδίο ὅπου ὁ νοῦς θὰ κατευθύνει τὴν πράξην ἢ θὰ δημιουργήσει τὸ θρύλο. Άκινδους εἶσι ή φιλοσοφία τῆς πράξης καὶ τῆς ποίησης. Τοιπολὶ ή λειτουργία τοῦ νοῦ, τριπλὴ καὶ ή φιλοσοφία.

Κατὰ τὴν λογικὴ σειρὰ ἔρχεται πρώτη η θεωρητικὴ φιλοσοφία, γιατὶ ἀπ' αὐτὴν θὰ διδαχτοῦμε τὸ ἴδιο τὸ ὅργανο, μὲ τὸ ὅποιο θὰ λειτουργήσει ὁ θεωρητικὸς νοῦς, δταν τὸν κόσμο τὸν θεωρεῖ εἴτε κατὰ τὴν ἰδέα τῆς ἀλήθειας, εἴτε κατὰ τὴν ἰδέα τῆς πράξης, εἴτε κατὰ τὴν ἰδέα τῆς ποίησης· θὰ διδαχτοῦμε ἀπ' αὐτὴν τὸ ὅργανο τῆς σκέψης γενικά, τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης εἰδικότερα. Λιφοῦ κατακτήσουμε θεωρητικὰ τὸ ἴδιο τὸ ὅργανο τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας μὲ τὴν μελέτη τῆς λογικῆς καὶ τῆς γνωστικογνίας, θὰ προχωρήσουμε στὴ φιλοσοφικὴ θεωρία τὴν ἴδια. Η φιλοσοφικὴ ὅμως θεωρία εἶναι ή θεωρητικὴ φιλοσοφία (φιλοσοφία τῆς φύσης καὶ μεταφυσική) ή πρακτικὴ φιλοσοφία (ἡθική καὶ πολιτικὴ φιλοσοφία) ή φιλοσοφία τῆς τέχνης. Η φιλοσοφία σύμφωνα μὲ τοὺς τρεῖς τρόπους λειτουργίας τοῦ νοῦ καὶ συνακόλουθα τὰ τρία εἴδη φιλοσοφικῆς θεωρίας, θὰ ἐρευνήσει στὴ φυσικὴ καὶ τὴν μεταφυσικὴ φιλοσοφία τὴν οὐσία τῶν ὄντων, γιαν νὰ μᾶς δώσει τὴν γνώση τῆς ἀλήθειας, στὴν πρακτικὴ φιλοσοφία τὴν πράξη, γιὰ νὰ μᾶς δώσει τὴν οὐσία, τὸ μέτρο καὶ τὸ τέρμα τῆς πρά-

1) Μεταφ. 1025 β 25.

ξης, στὴν ποιητικὴ φιλοσοφία τὸ ποίημα (l. s.) γιὰ νὰ μᾶς δώσει τὴν οὐσία, τὸ μέτρο καὶ τὸ σκοπὸ τῆς τέχνης. Θὰ φιλοσοφήσουμε πρῶτα ἀπάνω στὴ φύση, γιατὶ ἡ πράξη καὶ ἡ ποίηση μέσα στὴ φύση συντελοῦνται· εἶναι τὸ δεδομένο ὑλικό. "Χαραδρα θὰ ἀκολουθήσουν πράξη καὶ ποίηση, ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ ποιητική.

Αὐτὴ θὰ ἔπειτε νὰ εἴταν ἡ σειρὰ τῆς μελέτης μας ἐν ἀποσκοποῦσε νὰ δώσει μίαν ἀκέραια εἰκόνα τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Ἀλλὰ δ σκοπός μας εἶναι περιορισμένος στὴν περιοχὴ τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας. Ἀπὸ τὰ λογικά της προηγούμενα πήραμε μονάχα ὅσα εἶναι ἀπαραίτητα ὥστε νὰ μὴ μᾶς λείψει κανένα στοιχεῖο γιὰ τὴν κατανόηση τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας. Ετσι δπως τώρα τὴν τοποθετήσαμε μέσα στὸ ὄλο σύστημα τοῦ Ἀριστοτέλη, παράλληλα μὲ τὴν τοποθέτηση τοῦ πρακτικοῦ νοῦ μέσα στὴ σύνθετη φύση γενικὰ τοῦ λόγου.

**§ 30. Πρακτικὴ φιλοσοφία καὶ πολιτική.** Ὁ Ἀριστοτέλης τὴν πρακτικὴ φιλοσοφία τὴν δνομάζει πολιτική, δίνοντας στὴ λέξη αὐτὴ μιὰ πολὺ εὐρύτερη καὶ βαθύτερη ξενοια ἀπὸ ό,τι συνήθως ἔχει ἡ λέξη αὐτή.<sup>1)</sup>

Πολιτικὴ τῆς ἀτομικῆς ζωῆς εἶναι ἡ ἡθικὴ φιλοσοφία, τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία, στὴ στενώτερη σημασίᾳ αὐτῆς τῆς λέξης. Ἡ ἡθικὴ μᾶς μαθαίνει τὴν πράξη ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ἀτόμου, ἡ πολιτικὴ τὴν πράξη ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ὅλότητας.

Κοινὴ ξενοια τῆς ἡθικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς εἶναι ἡ πρόσεξη. Πρέπει λοιπὸν αὐτῆς πρῶτα τὴ φύση νὰ μελετήσουμε, γιὰ νὰ προχωρήσουμε ὕστερα στὰ καθαυτοῦ ἡθικὰ καὶ πολιτικὰ προβλήματα.

**§ 31. Ἡ ξενοια τῆς βούλησης.** Πηγὴ καὶ θεμέλιο τῆς πράξης εἶναι ἡ βούληση. Γιὰ νὰ καταλάβομε τὴν πράξη, πρέπει νὰ καταλάβομε τὴ βούληση. Ἡ βούληση, σὰν κάιμε ἄλλο συγκεκριμένο ἀντικείμενο, εἶναι ἀπὸ μορφὴ καὶ ὑλη. Ἡ μορφὴ τῆς βούλησης εἶναι ὁ τελικὸς σκοπός της, ἡ ὑλη τῆς εἶναι οἱ ψυχικὲς δυνάμεις ποὺ ἔχει γιὰ περιεχόμενο.

Ἡ ὑλη τῆς βούλησης βούλεται στὸ δρακτικὸ καὶ αἰσθητικὸ μέρος τῆς ψυχῆς. Μπροστὰ στὸ ἀντικείμενο ποὺ δρέγεται, ἡ ψυχὴ ἐνεργεῖ· τὸ αἰσθάνεται σὰν κάτι ἀγαθὸ καὶ πηγαίνει πρὸς αὐτό. Τὸ ἀγαθό

1) Ἡθ. Νεκ. 1094 α 27. Zeller σελ. 607 σημ. 8, σελ. 182.

παθαίνει μπροστά στὸ ἀντικείμενο ποὺ ἀποστρέφεται.<sup>1)</sup> Καὶ ἡ ψυχὴ σύμφωνα μὲ τὴν τάση της βάζει σὲ κίνηση τὸ σῶμα καὶ ἔτσι ἐκδηλώνεται ἡ ἐνέργεια.

“Η ἐνέργεια τούτη καὶ ἡ ὅρεξ ποὺ τὴν κινεῖ ἀξίζουν ὀνάλογα μὲ τὸ ἀντικείμενό τους. Ἐν εἶναι πραγματικὰ ἀξιοῦ, ἀξια καὶ ἡ ἐνέργεια καὶ ἡ ὅρεξ ποὺ κινοῦνται αὐτό. Η ἀξιότητα ἔτσι τῆς ἐνέργειας ἔξαρταται ἀπὸ τὴν μορφή της ἢ τὸ σκοπό της. Οταν δὲ σκοπὸς τῆς ἐνέργειας στηρίζεται στὸ νοῦ, εἶναι ἀξιοῦ καὶ ἀξια καὶ ἡ ἐνέργεια. Πάλι δὲ σκοπὸς μπορεῖ νὰ στηρίζεται στὸ νοῦ θεληματικὰ ἢ συμπτωματικά. Οταν ἡ ἐνέργεια θεληματικὰ στηρίζεται στὸ νοῦ, τότε πηγαίνει ἀπὸ τὴν βούληση, ἀλλοιῶς οὐχομε ἐπιθυμίᾳ.<sup>2)</sup> Τὸ δρεκτικὸ στοιχεῖο εἶναι τὸ θλικὸ ποὺ ἀν πάρει τὸ σκοπό του ἀπὸ τὸ λογισμὸ ὑψιώνεται σὲ βούληση, ἀλλοιῶς μένει ἐπιθυμία. Βούληση εἶναι ἔτσι Ἑλλογη ὅρεξη.<sup>3)</sup>”

Στὴ βούληση τοῦ Ἀριστοτέλη ἐπαναλαμβάνεται τὸ ίδιο πρόβλημα ποὺ συναντήσαμε καὶ στὴν ψυχὴ καὶ στὴν οὐσία. Η βούληση εἶναι σύνθεση Ἑλλογου καὶ ἀλογου στοιχείου, νοῦ καὶ ἐπιθυμίας. Άλλα ποῦ ἔδρεύει ἡ οὐσία της; Στὸ νοῦ; Ἀλλὰ τότε πῶς μπορεῖ νὰ θελήσει τὸ κακό; “Αν ὅχι στὸ νοῦ, τότε πῶς δ νοῦς θὰ διατηρήσει τὴν κυριαρχηθέση του μέσα οτὴ βούληση;<sup>4)</sup>

“Οπως νῦναι δ πρακτικὸς νοῦς εἶναι τὸ στοιχεῖο ποὺ κυριαρχεῖ μέσα στὴ βούληση ποὺ στρέφεται πρὸς τὸ ἀγαθό. Άλλὰ βέβαια ἡ βούληση μετέχοντας καὶ στὸ δρεκτικὸ στοιχεῖο διαφέρει ἀπὸ τὸν πρακτικὸ νοῦ.<sup>5)</sup>”

**§ 32. Βούληση καὶ πρακτικὸς νοῦς.** Η ὅρεξη ἔτσι εἶναι μιὰ δύναμη — σὰν ὄλη ποὺ εἶναι — ποὺ μπορεῖ νὰ φτάσει στὴ μορφή,

1) Περὶ ψυχῆς 414 β 4, Περὶ ζῴων μορίων 661 α 8.

2) Περὶ ψυχῆς 483 α 24: «ὅταν δὲ κατὰ τὸν λογισμὸν κινεῖται, καὶ κατὰ βούλησιν κινεῖται· ἡ δ' ὅρεξις κινεῖ παρὰ τὸν λογισμὸν». Ήθ. Νικ. 1139 α 83.

3) Ρητορ. 1369 α 2 «ἔστι δ' οὐ μὲν βούλησις . . . ἀγαθοῦ ὅρεξις . . . ἀλογοῦ δ' ὅρεξις δογὴ καὶ ἐπιθυμία». Walzer Magna Moralia u. die aristotelische Ethik (1920) σελ. 98 κ. ἕ.

4) Zeller σελ. 599, Hildebrand Geschichte d. Rechts u. Staatsphilosophie (1860) σελ. 265.

5) Γιὰ τὴ σχέση τῆς βούλησης μὲ τὸ θυμικὸ στοιχεῖο, δἰς τὶς ἀμφιβολίες ποὺ γεννιοῦνται Zeller σελ. 586 σημ. 1.

ἔκεινη ποὺ ἀπὸ τὴν φύση τῆς ταιριάζει ἢ ποὺ μπορεῖ ἀπὸ συναίτια, ποὺ μέσα στὴν ἕδια φωλιάζουν νὰ μὴν πραγματοποιήσει. Λόγος τῆς ὑπαρξίας της εἶναι νὰ ἐπιδιώξει μὲ τὴν ἐνέργεια αὐτὸν ποὺ εἶναι ἀγαθὸν γιὰ ἔκεινον ποὺ ἐνεργεῖ. Ἐάλλα ἀγαθὸν γι" αὐτὸν δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ ὅτι ὑπαγορεύει ὁ νοῦς, γιατὶ ὁ νοῦς εἶναι ἢ μορφὴ τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς καὶ τῆς ἀνθρώπινης πράξης. Ὁ νοῦς ἔδω θὰ εἶναι ὁ πρακτικὸς νοῦς, δηλαδὴ ὁ ἔδιος ὁ νοῦς, ὃσο στρέφεται στὸν κόσμο τῆς πράξης. Στὴ στροφὴ του αὐτὴν ὁ νοῦς δὲν ἀντικρύζει τὰ καθόλου, διποτες ὁ ἐπιστημονικὸς νοῦς, ἀλλὰ τὰ κατὰ μέρος, γιατὶ τὰ συγκεκριμένα πράττονται καὶ αὐτὰ ἔχει νὰ προσδιορίσει ὁ πρακτικὸς νοῦς.<sup>1)</sup> Ὁ πρακτικὸς νοῦς καθὼς ἔτσι προσδιορίζει τὴν συγκεκριμένη πορεία τῆς πράξης λέγεται φρόνηση, ποὺ δὲ σημαίνει παρὰ τὴν «ἔξιν μετὰ λόγου περὶ τὰ ἀνθρώπινα ἀγαθὰ πρακτικήν».<sup>2)</sup>

Ἡ κατὰ φύσιν μορφὴ τῆς πράξης θὰ προπετεῖται γάλλαι ἢ βούλητική, δηλαδὴ ἢ ἔλλογη πράξη. Συχνά διμος μπαίνει στὴ μέση ἢ ἀντίθετη ἔλξη τῆς ἐπιθυμίας. Ἐτσι παλεύει στὴ συνείδηση ἔλλογο καὶ ἄλλογο στοιχεῖο καὶ δ ἀνθρωπος, ἔχοντας τὸ νοῦ ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, τὴν ἄλλην ἐπιθυμία ἀπὸ τὴν ἄλλη, στέκεται στὴ μέση, μὲ τὴν δρεκτικὴ δύναμη ποὺ μπορεῖ νὰ κατευθυνθεῖ καὶ ἀπὸ τὸ λόγο καὶ ἀπὸ τὸ ἄλογο, καὶ ἀποφασίζει ἔκούσια τὴν πορεία τῆς ἐνέργειας· γιατὶ δ ἀνθρωπος εἶναι ἢ ἀρχὴ τῶν πράξεων του.<sup>3)</sup> Ἀπὸ ἔδω ἔτσι φαίνεται πῶς διαγράφεται ὅλη ἢ ψυχολογικὴ τροχιὰ τῆς πράξης.

**§ 33.** Ὁ λογικὸς τύπος τῆς πράξης. Τὸ πρῶτο βέβαια εἶναι ἢ μορφὴ, ὁ σκοπός· αὐτὸς πρέπει πρῶτα νὰ ἀποφασισθεῖ, ὥστερα θὰ ξητηθοῦν τὰ μέσα τὰ πρόσφορα ποὺ θὰ δηγήσουν στὸ σκοπὸν καὶ ἀφοῦ θέλεται δ σκοπός, θὰ θεληθοῦν καὶ τὰ ἀντίστοιχα μέσα. Ἀν εἶναι πολλὰ τὰ μέσα, θὰ γίνει διαλογὴ μὲ κριτήριο τὸ σκοπό. Ἐτσι σχηματίζεται οντας συλλογισμὸς μὲ μείζονα πρόταση τὸ δέον τοῦ σκοποῦ, μὲ ἔλάσσονα

1) Ἡθ. Νικ. 1146 β 35.

2) Ἡθ. Νικ. 1140 β 20.

3) Ἡθ. Νικ. 1112 β 81: «ἔσικεν δὴ... ἀνθρωπὸς εἶναι ἀρχὴ τῶν πράξεων». Ἡθ. Νικ. 1118 β 6: «ἐφ' ἡμῖν δὴ καὶ ἡ ἀρετὴ, δμοίως δὲ καὶ ἡ κακία».

τὸν προσδιορισμὸν τοῦ μέσου καὶ μὲ συμπέρασμα τὴν ἀπόφασην νὰ δεληθεῖ τὸ μέσον τοῦ σκοποῦ.<sup>1)</sup>

Τέτοια εἶναι ἡ λογικὴ μορφὴ τῆς πρόξενης, εἴτε εἶναι ἀξία εἴτε ἀνάξια, ἀνάλογα μὲ τὴν ἀξίαν τοῦ σκοποῦ της.

**§ 34. Ἐκούσιες καὶ ἀκούσιες πρόξενες.** Πρόξενες ἀξίες καὶ ἀνάξιες μόνο στὸν ἀνθρώπομπο μπορεῖ νὰ ἀνήκουν, γιατὶ μονάχα αὐτὸς διαθέτει τὴν διάνοιαν καὶ μπορεῖ ἀνάμεσα σ' αὐτὴν καὶ τὴν ἐπιθυμία μὲ δικῆ του πρωτοβουλία νὰ ἀποφασίσῃ. Ἀλλὰ καὶ αὐτούνος δλες οἱ ἐνέργειες δὲν εἶναι πρόξενες, δὲν εἶναι δηλαδὴ γεννήματα τῆς πηγαίας του ἀπόφασης. Τέτοιες οἱ ἐνέργειες, ποὺ εἶναι προΐσνται ἀγνοιας ἢ βίας.<sup>2)</sup>

Βίᾳ ὑπάρχει δταν ἡ ἀρχὴ τῆς πρόξενης βούλκεται ἕξω ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο.<sup>3)</sup> Στὴ σωματικὴ βίᾳ δὲ γεννιέται κανένα ζήτημα. Ἀλλὰ στὴν ψυχολογικὴ βίᾳ εἶναι δύσκολο νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς αὐτὸν γενικὸν κανόνα πώς ἡ ἀρχὴ τῆς πρόξενης εἶναι ἕξω ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο. Οὔτε καθ' αὐτὸν ἔκούσιες εἶναι οἱ πρόξενες αὐτές, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀκούσιες.. Ἐχουν δνα μικτὸ χαρακτῆρα, ἀν καὶ αὐτηρὰ ἔξετασμένες εἶναι μᾶλλον ἔκούσιες.<sup>4)</sup> Ἐνα εἶναι βέβαιο. Κάθε αλτία ποὺ ἐνεργεῖ ἀπάνω στὴ συνείδηση δὲν αἴρει τὴν αὐτενέργειά της. Κάτι ποὺ ὡς ήδη ἢ ὡς ὁραῖο πράττομε, ἀπὸ κάποια αλτία βέβαια τὸ πράττομε, ἀλλὰ ἡ αλτία αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ ἀμεση πηγὴ τῆς πρόξενης.<sup>5)</sup> Ι'ιὰ νὰ ὑπάρχει ψυχολογικὴ βίᾳ πρέπει ἐκεῖνο ποὺ ἀπὸ αὐτὴν πιεσμένος θὰ πρόξενος, νὰ τὸ πρόξενο μὲ λύπη καὶ μὲ πόνο, ἐνάντια πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ μου διάθεση.<sup>6)</sup>

1) Περὶ ζώων κινήσεως 701. a 7 «Πῶς δὲ νοῶν δτε μὲν πράττει, δτὲ δ' οὐ πράττει...; ἔοικε καὶ παραπλησίως συμβαίνειν καὶ περὶ τῶν ἀκινήτων διανοούμενοις καὶ συλλογιζομένοις· ἀλλ' ἔκει θεώρημα τὸ τέλος (δταν γάρ τὰς δύο προτάσεις νοήσῃ, τὸ συμπέρασμα ἐνόησε καὶ συγέθηκε), ἀνταῦθα δ' ἐκ τῶν δύο προτάσεων τὸ συμπέρασμα γίνεται ἡ πρόξενη».

2) Ἡθ. Νικ. 1109 β 30, 1185 a 17, Ρονα ἐνθ. ἀν. a. 197, Zeller a. 590 σημ. 1. M. Salomon Der Begriff d. Gerechtigkeit bei Aristoteles (1937) σελ. 7. Hildenbrand ἐνθ' ἀν. § 56 σελ. 274 κ. ἐ., Walzer ἐνθ' ἀν. σελ. 85 κ. ἐ. 110 κ. ἐ.

3) Ἡθ. Νικ. 1110 a 2, 1135 a 31.

4) Ἡθ. Νικ. 1110 a 11.

5) Ἡθ. Νικ. 1110 β 10.

6) Ἡθ. Νικ. 1110 β 11—12.

Οἱ πράξεις ποὺ πράττονται ἀπὸ ἄγνοια δὲν εἶναι ἔκούσιες γιατὶ καὶ αὐτὲς ἔχουν τὴν ἀρχή τους «ἔξωθεν». Διακρίνονται δῆμος σὲ ἀκούσιες καὶ σὲ ὅχι ἔκούσιες.<sup>1)</sup> Η διάκριση γίνεται κάθε φορὰ ἐκ τῶν ὑστέρων.<sup>2)</sup> Οποιος ἀπὸ ἄγνοια πράξει, καὶ ἀφοῦ μάθει τὸ λάθος, δὲ μετανοήσει γιὰ τὴν πράξη του, εἶναι σὰ γὰλ ἐπιδόκιμάζει διτι λανθασμένα ἔκανε<sup>3)</sup> δὲν εἶναι λοιπὸν ἡ πράξη του ἀντίθετη μὲ τὴν πρόθεσή του. Γι' αὐτὸ δῆμος μετανοήσει, τότε δεῖχνει πῶς δὲ θὰ ἥθελε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νῦ κάνει ἔκεινο ποὺ ἀπὸ ἄγνοια ἔκανε. Τότε ἡ πράξη εἶναι ἀκούσια.<sup>4)</sup>

**Φυσικὰ ἡ ἄγνοια γενικὰ τοῦ τι εἶναι τὸ σωστό, τὸ ἥθικό, τὸ φρόνιμο, δὲν εἶναι ἄγνοια, ἀλλὰ ἀπλῶς κακία.** Η ἄγνοια πρέπει νὰ ἀφορᾶ τὰ καθ' ἔκαστα, τῆς συγκεκριμένες συνθῆκες<sup>5)</sup> γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ μιλῆμε γιὰ ἀκούσιες πράξεις.<sup>6)</sup>

**§ 35. Ἡ προαιρεση.** Ἀλλὰ καὶ μέσα στὶς ἔκούσιες πράξεις πρέπει νὰ γίνει κάποια διάκριση, εἰδικὰ γιὰ τὶς πράξεις ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν προαιρεση ἔκεινου ποὺ πράττει. Ολες οἱ πράξεις μὲ προαιρεση εἶναι ἔκούσιες, ἀλλὰ τὸ ἀντίθετο δὲ συμβαίνει.<sup>7)</sup> Καὶ τὰ παιδιὰ καὶ τὰ ζῶα ἀκόμα κάνουν ἔκυρσιες πράξεις, ἀλλὰ τοὺς λείπει διαλογισμός, τὸ «βουλευτόν», ποὺ εἶναι ἡ οὐσία τῆς προαιρεσης. Ο διαλογισμὸς δῆμος αὐτὸς στρέφεται μόνο πρὸς διτι λείπει διαλογισμός, τὸ «βουλευτόν», ποὺ εἶναι πιὰ δρισθεῖ ἀπὸ τὴν τελικὴ πρόθεση τῆς θέλησης. Ετσι εἴδος ἀπὸ ἔκούσιες πράξεις εἶναι οἱ ἔκούσιες πράξεις ποὺ γίνονται ὑστερα ἀπὸ μιὰ διαλογὴ τῶν μέσων, μὲ προαιρεση.<sup>8)</sup>

Φυσικὰ ἡ προαιρεση, σὰν ἔργο διαλογισμοῦ, εἶναι ἔργο τοῦ νοῦ. Είναι τὸ ἔργο ποὺ κάνει τὴ βούληση πραγματοποιήσιμη. Η λογικότητά του περιορίζεται στὸ νὰ δρίσει τὰ πρόσφορα μέσα ἐνὸς δοσμένου

1) Ἡθ. Νικ. 1110 β 19.

2) Ἡθ. Νικ. 1110 β 81.

3) Walzer ἔνθ' ἀν. σελ. 127.

4) Ἡθ. Νικ. 1112 α 14: «... τὸ δὲ ἔκούσιον οὐ πᾶν προαιρετόν».

5) Zeller σελ. 590, 591 σημ. 2, Hildebrand ἔνθ' ἀν. § 57 σελ. 277 κ. ἔ., Ross ἔνθ' ἀν. 199 κ. ἔ.

κιόλας σκοποῦ. Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει προαιρεση ἐκεῖ ὅπου δ σκοπὸς εἶναι ἀπραγματοποίητος, ἐκεῖ ὅπου μεταξὺ τῆς βούλησης καὶ τοῦ σκοποῦ δὲν ὑπάρχει μιὰ λογικὴ δυνατὴ συνέχεια. Ὁ νοῦς διαν στρέφεται στὸν προσδιορισμὸν τοῦ μέσου γίνεται φρόνηση. Ἡ ἀρετὴ δοθεῖ τὸ σκοπὸν καὶ ἡ φρόνηση τὰ δοθὰ μέσα.<sup>1)</sup> Γι' αὐτὸν καὶ πράξεις ἔκούσιες εἶναι χωρίως ἐκεῖνες ποὺ γίνονται μὲ προαιρεση, ἐκεῖνες δὲν δὲν ἔτεινηκε ἀφηρημένα μόνο ἕνας σκοπός, ἀλλὰ καινορίστηκε καὶ ἡ ἀλυσαῖδα τῶν μέσων ποὺ δδηγεῖ σ' αὐτόν. Ἐδῶ πιὰ ῥτάνομε στὴν διλοχληρωμένη μορφὴ τῆς ἔκούσιας ἐνέργειας, στὴν πλέον πρᾶξη.

**\*Ακόμη εἶναι εὖνόητο πῶς μπορεῖ νὰ εἶναι ἀξιος δ σκοπὸς καὶ ἀνάξια ἡ προαιρεση, δηλαδὴ ἡ ἔκλογὴ τῶν μέσων, ἢ ἀντίθετα μπορεῖ νὰ ἔχομε μιὰν δοθὴ ἀνεύρεση τῶν πρόσωπορων μέσων γιὰ ἔναν ἀνάξιο σκοπό. Αὐτὴ τὴν τυπικὴ μορφὴ, τῆς εἵρεσης τοῦ μέσου γιὰ τὸ σκοπό, τὴν ἔχει καὶ ἡ ἀξια καὶ ἡ ἀνάξια πρᾶξη καὶ αὐτὴ ποὺ ἔγινε κατὰ καὶ αὐτὴ ποὺ ἔγινε παρὰ λόγον, γενικὰ κάθε ἔκούσια πρᾶξη.**

**§ 36. Ἡ ἐλευθερία τῆς βούλησης.** Ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει ἀδισταχτα στὴν αὐτοδύναμη ἐπιλογὴ τῶν σκοπῶν τῆς πρᾶξης.<sup>2)</sup> Καὶ ἀν ἀκόμα ἡ ἔκούσια πρᾶξη εἶναι γέννημα ἐνδε προσχηματισμένου χαρακτῆρα, ἀπὸ τὸν δποῖο προκύπτει μὲ ἀναγκαιότητα ἡ καθεμιὰ πρᾶξη, πάλι σώζεται τὸ ἔκούσιο, γιατὶ ὑπεύθυνος πρωταρχικὰ γιὰ τὸ σχηματισμὸν τοῦ χαρακτῆρα εἶναι πάλι δ ἴδιος δ ἀνθρωπος. “Ωστε ἔτσι ἡ ἀναγκαιότητα ποὺ προσδιορίζει τὴν πρᾶξη, ἔχει πάλι πρώτη πηγὴ τὴν βούληση.”<sup>3)</sup>

Καὶ ἀν ἀκόμη ὑποστηριχτεῖ, δτι δ καθένας θέλει ἐκεῖνο ποὺ τοῦ φαίνεται καλὸ καὶ προσδιορίζεται ἔτσι ἀκούσια ἀπὸ δ, τι τοῦ φαίνεται, καὶ αὐτὸ δὲν αἴρει τὴν ἐλευθερία τῆς πρᾶξης, γιατὶ καὶ δ, τι μᾶς φαίνεται ἐπιθυμητὸ καὶ ἀγαθὸ καὶ αὐτὸ εἶναι ἐξαρτημένο ἀπὸ τὴν αὐτοβουλία μας καὶ εἴμαστε γι' αὐτὸ ἐμεῖς ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ἔκλογή.<sup>4)</sup>

1) Ἡθ. Νικ. 1144 α 7.

2) Brandis Ἑνθ. ἀν. σελ. 520 κ. ἔ. Walzer Ἑνθ. ἀν. σελ. 17 κ. ἔ.

3) Ἡθ. Νικ. 1114 α 12, 1187 α 5, 1114 β 80: «οὐδὲ δημοσίως δὲ αἱ πρᾶξεις ἔκούσιοι εἰσιν καὶ αἱ ἔξεις τῶν μὲν γὰρ πράξεων ἀπ' ἀρχῆς μέχοι τοῦ τέλους κύριοι ἔμεν, εἰδότες τὰ καθ' ἔκαστα, τῶν ἔξεων δὲ τῆς ἀρχῆς . . .»

4) Ἡθ. Νικ. 1118 β 8 κ. ἔ.